

آثار ادب ورزی در برابر طبیعت از دیدگاه قرآن و روایات^۱

چکیده

از آنجایی که جامعه ما، جامعه‌ای است اسلامی و ادب در فرهنگ اسلامی از اهمیت خاصی برخوردار است و نیز با توجه به اینکه ادب‌ورزی در جامعه ما کمرنگ شده است، تحقیق درباره جایگاه ادب در اسلام و فرهنگ اسلامی و انواع و آثار آن از اهمیت خاصی برخوردار است. انسان در برابر خدا، انسانها و طبیعت دارای آداب و وظایفی است که با رعایت آنها فوایدی عائد خود او نیز می‌شود، از اینرو در این مقاله به بررسی ادب ورزی و وظایف انسان در برابر طبیعت و آثار آن از دیدگاه اسلامی به روش توصیفی و تحلیلی در آیات و روایات هستیم. نتایج تحقیق حاکی از این هست که ادب در برابر طبیعت آثاری چون قناعت، افزایش رزق، روزی حلال، توفیق بر اطاعت از فرمان خدا، رضا و خشنودی از آنچه خدا داده است و بالاخره بی‌نیازی از دیگران را به دنبال دارد.

کلیدواژه‌ها: ادب‌ورزی، قرآن، روایات، آثار، طبیعت.

مقدمه

دین مجموعه‌ای از اعتقادات و اعمال است و یکی از راه‌های تهذیب اعمال ادب است.

ادب در اسلام از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و در عزت و سرفرازی انسان نقش قابل توجهی دارد. رعایت آداب در هر یک از مراحل زندگی افزون بر این که زمینه‌های تخلق به اخلاق الهی را فراهم می‌سازد و راه‌های رشد معنوی را رهنمون می‌شود، دارای آثار دنیوی بسیاری نیز می‌باشد جامعه ما با توجه به اعتقادات اکثریت قریب به اتفاق مردم جامعه‌ای اسلامی است از طرفی با توجه به فرهنگ رفتاری مردم جامعه‌ای غیراسلامی به نظر می‌رسد و افرادی هم که اعتقادات اسلامی داشته و فرهنگ اسلامی را در زندگی خود پیاده کنند کم هستند همچنین با توجه به اینکه در بینش قرآنی ماهیت زندگی این جهانی به گونه‌ای است که با محدودیتها و نقصها همراه بوده و سرانجام دارای حقیقتی پایان‌پذیر است و در حقیقت این زندگی با همه کاستی‌هایش ابزار رشد و تعالی انسان و محل تربیت و پرورش استعدادها و رسیدن به تکامل است و دستیابی به این نتیجه در گرو شناخت خدا، خویشتن و ایمان و عمل صالح و الهی‌سازی رفتارهاست.

^۱ فرخنده فلاح یخدانی. طلبه سطح چهار میبد.

بر پایه این نگاه هر کاری به ظاهر مادی باید صبغه الهی بیابد پس ایمان و پیوند یافتن رفتارها با اعتقادات و نیز جهت‌دهی به کارها باید به گونه‌ای باشد که ما را به رشد و تعالی سوق دهد و ما را به قرب الی الله برساند و چون قرآن کریم کتاب ادب‌آموزی است و بسیاری از آداب زندگی در آن بیان شده و آیات آن نیز به وسیله روایات ائمه علیهم السلام تفسیر شده است، و همه انسان‌ها در برابر امر اخلاقی تعهد دارند و اعمال فرد متعهد به دین علاوه بر اخلاقی بودن باید بر ترازوی دین عرضه شود لازم شد آثار ادب ورزی در برابر طبیعت از دیدگاه قرآن و روایات مورد بررسی قرار گیرد.

با بررسی های به عمل آمده در این زمینه ، تحقیق خاصی صورت نگرفته است . اما کتب و مقالاتی در زمینه عام موضوع وجود دارد. کتاب‌هایی مانند " ادب آداب دارد" و " آداب طلاب " و... که بیشتر آداب را بیان می‌کند و رساله «ادب چیست و هویت آن از نظر قرآن کدام است؟» بیشتر بر آن است که علاوه بر جایگاه ادب از حیث لغت و گستره آن در رفتارهای اجتماعی به میزان تأثیر رعایت ادب در تربیت فرد و خانواده و اجتماع بپردازد ولی هیچکدام آثار ادب ورزی را در برابر طبیعت بازگو نمی‌نمایند.

سوال اصلی: با توجه به آیات و روایات ادب ورزی نسبت به طبیعت چه آثاری در بر دارد ؟

مقدمتاً لازم است به مساله جایگاه ادب در اسلام و انواع و اقسام آن پرداخته شود و سپس به وظایف انسان در برابر طبیعت و پس از آن نیز به آثار آن پرداخته شود .

۱- مفهوم شناسی :

برای پرداختن به این موضوع لازم است واژه ادب را از نظر لغت و اصطلاح بررسی نمود و اقسام ادب را مشخص کرد .

۱-۱ ادب

نخست به بررسی واژه ادب پرداخته تا شناخت درستی از این واژه داشته باشیم و سپس رابطه این واژه را با اخلاق بیان خواهیم کرد.

۱- جمع ادب، آداب و در لغت به معنای آن چه مردم را به آن تربیت می‌کنند آمده است و علت این که ادب را «ادب» نامیده‌اند، این است که مردم را به نیکی‌ها دعوت و آن‌ها را از بدی‌ها نهی می‌کند و اصل ادب نیز دعا است و به غذایی که برای میهمان آماده می‌کنند، مأدبه گفته می‌شود (محمد بن مکرم، ابن منظور، لسان العرب، ذیل واژه ادب).
۲- نیز ادب را به اخلاق نیکو معنا کرده‌اند (طریحی، ذیل واژه ادب).

۳- در فارسی نیز ادب، به معنای فرهنگ، دانش، هنر، حسن معاشرت، اخلاق حسنه (معین، ذیل واژه ادب). و همین‌طور ادب به معنای آیین، راه و رسم و مانند این‌ها نیز آمده است (دهخدا، ذیل واژه ادب).

۴- تمام علوم و معارف یا علوم ظریفه به تنهایی، رسم، چیزی که در خور شأن کاری یا شخصی باشد، در خور عرف، وقتی می‌گویند "آداب الدرس" یعنی "آداب درس خواندن و فراگیری" و یا "آداب القاضي" یعنی شؤنات قاضی و امثال این‌ها و علم الادب یعنی علوم ادبی که مربوط به ادبیات است که قوانین درست گفتن و درست نوشتن را یاد می‌دهد، هوشیاری، زیرکی، ذکاوت، وارستگی، تهذیب (بندرریگی، فرهنگ بندرریگی- عربی- فارسی).

۵- ادب را به، بافرهنگ و تعلیم یافته؛ مرادف (مُهِدَّب) نیز ترجمه کرده‌اند (مهیار، فرهنگ ابجدی فارسی- عربی).
به لحاظ اصطلاحی، ادب به دو معنای عمده ادبیات (علوم ادبی) و ادب دینی (اخلاقیات) به کار رفته است.
ادب همان هیأت زیبا و پسندیده‌ای است که طبع و سلیقه چنین سزاوار می‌داند که هر عمل مشروعی چه دینی باشد مثل دعا و امثال آن و چه مشروع عقلی باشد مانند دیدار دوستان، بر طبق آن هیأت واقع شود، به عبارت دیگر ادب عبارت است از ظرافت عمل (طباطبایی، ۱۳۹۱، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، ج ۶، ص ۳۶۶).

۲- اقسام ادب

ادب بر چند قسم است:

- ۱- ادب خالق نسبت به مخلوق که شامل کلام خدا در برخی از آیات و شامل جزا دادن به بنده (مثل بهشت و نعمت های الهی) در مقابل بعضی از اعمال می‌شود.
- ۲- ادب مخلوق نسبت به خالق که شامل اعمال عبادی مثل دعا و نماز و روزه و حج و زیارت بزرگان.... می‌شود.

۳- ادب مخلوق نسبت به مخلوق که شامل رفتار بزرگتر نسبت به کوچکتر (پدر و مادر نسبت به اولاد و همسایه نسبت به همسایه و شوهر نسبت به همسر) و رفتار کوچک تر نسبت به بزرگتر خود که شامل (پدر و مادر و ائمه و انبیاء و معلم و استاد و زن نسبت به شوهر) و ادب انسان در برابر طبیعت می‌شود.

۳- ادب در برابر طبیعت

محیط زندگی انسان و هر موجود زنده دیگر شامل فضای خانه، کوچه، خیابان، پارک و فضای سبز، توقفگاه، جنگل، حاشیه نهر، مراکز آموزشی، پژوهشی، فرهنگی، اداری، عبادی و... محیطزیست به شمار می‌آیند. سلامت محیطزیست با سلامت جامعه پیوندي مستقیم دارد. همان‌طور که بهداشت و پیشگیری بر درمان و معالجه مقدم است، تأمین فضای سالم و محیطزیست مناسب نیز بر جبران خسارت‌های ناشی از تخریب محیط زیست مقدم است که وظیفه همه را برای حفظ محیطزیست ایجاب می‌کند. سالم نگه داشتن محیط زیست یعنی رعایت حق آب، هوا، زمین، خاک، دریا، صحرا، کوه، دشت، گیاهان و حیوانات و سایر موجودات که با حیات فرد و جامعه پیوند دارند (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۳۸).

۳-۱- حفظ و نگهداری آب

یکی از موضوعات مهم در نگاه پیامبر^۶ ذخیره‌سازی و حفظ آب بود، ایشان همواره به ایجاد حریم در نزدیکی منابع آب توصیه می‌کرد و برای استفاده نابجا از آب و آلوده نکردن آن نگران بود و آنگاه که آب فراوان بود، همگان را از اسراف آن حتی در وضو و غسل منع می‌کرد، چنان که فرمود: مقدار آب مصرفی در وضو يك مد (کمتر از يك كيلو) و در غسل يك صاع (حدود سه كيلو) است؛ ولي افرادی بعد از من می‌آیند که آن را اندك می‌شمارند آنان با سنت من مخالفند و کسی که بر روش من پایدار باشد در بهشت با من خواهد بود.

حضرت رسول^۶ می‌فرمایند: «مَنْ رَدَّ عَادِيَةَ مَاءٍ أَوْ عَادِيَةَ نَارٍ فَلَهُ الْجَنَّةُ النَّبَتْةُ»؛ (دیلمی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۱۷۵) هر کس طغیان آب فراوان را باز دارد و آن را مهار کند بهشت پادش اوست.

حضرت رسول^۶ و ائمه اطهار: بیشترین نکته‌ای که در سخنانشان به آن اشاره دارند استفاده درست از آب و همین طور به کار گیری آن می‌باشد. حضرت علی^۷ سخنی به این مضمون دارند: «مَنْ وَجَدَ مَاءً وَ تَرَاباً ثُمَّ افْتَقَرَ فَأُبْعَدَهُ اللَّهُ؛ ملتی که آب و زمین کشاورزی دارد ولی (بر اثر کم‌کاری یا بدکاری) محتاج گردد، از رحمت حق به دور باد».

برای انسان مسلمان شایسته نیست آب را که مایه حیات انسان و هر موجود زنده‌ای است آلوده کند. از پیامبر^۶ در این باره تعبیرهای گوناگون نقل شده است. آن حضرت گاهی از تخلی در کنار آب گوارا یا رودخانه‌ای که از آب آن استفاده می‌شود نهی فرمودند؛ همچنین می‌فرمایند از آلوده کردن آبی که در جایی جمع شده پرهیزید تا مورد لعن قرار نگیرید (شیبانی، ج ۱، ص ۲۷) و حتی گاهی از انداختن آب دهان در چاهی که از آب آن استفاده می‌شود، نهی کرده است. «اتقوا الملاعن الثلاث». قیل: یا رسول الله، و ما الملاعن؟ قال: یقعد أحدکم فی ظلّ یستظل به، أو فی طریق، أو نقع ماء» (زمخشری، ۱۴۱۷ق، ج ۴، ص ۳۵).

امام صادق^۷ می‌فرمایند: «در آب گوارایی که در جایی جمع شده ادرار نکن که هر کس چنین کند به بلایی گرفتار آید که جز خود را سرزنش نکند؛ لَا تَبُلْ فِي مَاءٍ نَقِيعٍ فَإِنَّهُ مَنْ فَعَلَ ذَلِكَ فَأَصَابَهُ شَيْءٌ فَلَا يَلُومَنَّ إِلَّا نَفْسَهُ»

حضرت رسول^۶ در حدیثی یکی از عوامل فراموشی را، ادرار کردن در آب راکد می‌داند؛ و نیز روایت شده که ادرار کردن در آب جاری موجب سلس (بی‌اختیاری) در ادرار و در آب راکد موجب بند آمدن ادرار می‌شود.

- دعا هنگام نوشیدن آب

رسول خدا^۶ می‌فرمایند: «سَيِّدُ الْأَشْرَبَةِ فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ الْمَاءُ؛ (طبرسی، بی تا، ج ۱، ص ۱۲۳).

سرآمد نوشیدنی‌ها در دنیا و آخرت آب است».

یکی از آداب‌هایی که هنگام نوشیدن آب مستحب است رعایت شود دعا هنگام نوشیدن آب است. پیامبر^۶ هنگام نوشیدن آب، این دعا را می‌خواند: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَجْعَلْهُ يَدُنَا وَ جَعَلَهُ غَدَاً فُرَاتاً بِنِعْمَتِهِ؛ (کلینی، کافی، ج ۸، ص ۵۳).

ستایش آن خدایی است که آن را (آب را) به سبب گناهان ما شور قرار نداد، بلکه به سبب نعمتش آن را گوارا و شیرین قرار داد».

۲-۳- زمین: خدای مهربان، این نظام و آسمان و زمین و محیط‌زیست را آفرید و همه آن‌ها را در اختیار انسان قرار داد تا انسان را بر اساس دستورهای خود آزمایش کند و ببیند که او پس از مطالعه و شناخت لازم، چگونه از این امانت‌های الهی در مسیر طاعت خالق بهره می‌گیرد. خداوند در قرآن می‌فرماید: «إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَّهَا لِنَبْلُوهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا؛ (کهف (۱۸)، آیه ۷). ما آنچه را روی زمین است زینت آن قرار دادیم، تا آن‌ها را بیازماییم که کدامینشان بهتر عمل می‌کنند!»

زمانی نعمت‌ها در راستای هدف آفرینش قرار می‌گیرند که از آن‌ها به درستی بهره‌برداری و از افراط و تفریط پرهیز شود و انسان این را باید آویزه گوشش قرار دهد که روز قیامت از همه نعمت‌ها بازخواست می‌شود: «ثُمَّ لَتُسْأَلُنَّ يَوْمَئِذٍ

نه ظهور نعمتها باید مایه غرور و فراموشکاری و طغیان شود، و نه پشت کردن آن مایه یأس و نومیدی که وسعت و ضیق روزی به دست خدا است، گاهی مصلحت را در اول می‌بیند و گاه در دوم.

درست است که عالم، عالم اسباب است و آن‌ها که تلاشگرند و سخت‌کوشند معمولاً بهره بیشتری از روزی‌ها دارند و آن‌ها که تنبلند و سست و کم‌تلاش، بهره کمتری، ولی در عین حال این يك قاعده کلی و همیشگی نیست؛ چرا که گاه افراد بسیار جدی و لایقی را می‌بینیم که هر چه می‌دوند به جایی نمی‌رسند، و به عکس گاه افراد کم دست و پا را مشاهده می‌کنیم که درهای روزی از هر سو به روی آن‌ها گشوده است! (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۵۹، ج ۱۶، ص ۴۴۰).

این استثناها گویا برای این است که خداوند نشان دهد با تمام تأثیری که در عالم اسباب آفریده، نباید در عالم اسباب گم شوند، و نباید فراموش کنند که در پشت این دستگاه، دست نیرومند دیگری است که آن را می‌گرداند. گاه چنان سخت می‌گیرد که هر چه انسان می‌کوشد و به هر دری می‌زند، همه درها را به روی خود بسته می‌بیند، و گاه آن چنان آسان می‌گیرد که هنوز به سراغ دری نیامده در برابر او باز می‌شود!

این امر که در زندگی خود کم و بیش با نمونه‌های آن روبرو بوده‌ایم علاوه بر اینکه با غرور نعمت و یأس ناشی از فقر مبارزه می‌کند، دلیلی است بر اینکه در ماورای اراده و خواست ما دست نیرومند دیگری در کار است.

۴-۴: توفیق بر اطاعت از فرمان خدا

اگر راه‌های طاعت و عبادت سهل و آسان شود همان توفیق الهی است که شامل حال شخص می‌شود و احسان در برابر هر کس و هر چیز وسیله ای است برای جلب توجه و تفضل خاص الهی است و برای توفیق داشتن همین توجه خاص لازم است تا انسان غفلت نکند و متوجه خداوند متعال باشد.

انسان برای انجام هر کاری حتی ادب نسبت به طبیعت باید نیت خدایی داشته باشد. و در همه حالات، در حال سیر به سوی خداوند متعال باشد، تا خداوند نیز اسباب لازم برای توفیق او را که خود بدان آگاه تر است فراهم نماید. بنابر این رعایت ادب در برابر طبیعت علاوه بر اینکه بر بهداشت جسم و جان آدمی اثر می‌گذارد باعث توفیق اطاعت از فرمان خدا را نیز برای انسان حاصل می‌کند.

۴-۵: رضا و خشنودی از آنچه خداوند داده است

رضا یعنی انسان به جایی برسد که کوشش کند که هم خدا از او راضی باشد و هم بکوشد که او از خدا راضی باشد. بنابراین رضا بر دو قسم است:

۱- رضای خدا از بنده که انسان با انجام دادن واجب و ترک کردن حرام به جایی برسد که خدا از او راضی باشد.
 ۲- هر چه خدا به او بدهد بپسندد و به آن راضی باشد.
 در سیره حضرت رسول نقل شده که در همه عمرش هرگز «ای کاش» نگفت: «لَمْ يَكُنِ الرَّسُولُ اللَّهُ يَقُولُ لشي قد مضى لو كان غيره». زیرا همه گفتار و رفتارشان مطابق قضای الهی بود و این مقام کامل رضا است. (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ص ۳۷۷)

حضرت رسول^۶ می‌فرمایند: «از جبرئیل در باره تفسیر رضا پرسیدم او جواب داد: الراضی لا یسخط علی سیده اصاب من الدنیا ام لم یصب و لا یرضی لنفسه بالیسیر من العمل؛ راضی کسی است که به آنچه از دنیا به او می‌رسد یا نمی‌رسد بر مولای خویش خشمگین نشود و از اعمال کمی که انجام می‌دهد از نفس خویش راضی نگردد». (محمّدی ری شهری، ج ۴، ص ۱۴۵)

حضرت علی^۷ درباره رضا می‌فرمایند: «هَيْهَاتَ لَا يُخْدَعُ اللَّهُ عَنْ جَنَّتِهِ وَ لَا تَنَالُ مَرْضَاتُهُ إِلَّا بِطَاعَتِهِ؛ (ابن أبي الحديد، ج ۸، ص ۲۴۴) هرگز خدا را نسبت به بهشت جاویدانش نمی‌توان فریفت و جز با عبادت، نمیتوان رضایت او را به دست آورد».

باز آن حضرت برای به دست آوردن مقام رضا می‌فرمایند: «أَغْضَى عَلَى الْقَدَى وَ إِلَّا لَمْ تَرْضَ أَبَدًا؛ (مجلسی، ج ۶۸، ص ۱۵۶). چشم از سختی خار و خاشاک فرو بند تا همواره خشنود باشی».

با توجه به توضیحاتی که در مورد رضا داده شد مشخص می‌شود که در اینجا منظور رضای بنده از خداست.

۴-۶: بی‌نیازی انسان

بهداشت محیط‌زیست و رعایت ادب در برابر آن علاوه بر اینکه به سلامت و بهداشت جسم و جان آدمی اثر دارد، در افزایش روزی انسان نیز مؤثر است؛ امام حسن مجتبی^۷ می‌فرمایند: «تَرْكُ الزَّيْنَةِ وَ كُنُسُ الْفِنَاءِ». (همان، ج ۷۳، ص ۳۱۸).

ثمره پرهیز از ناپاکدامنی و ثمره نظافت و جارو کردن محیط زندگی و شست و شوی ظرف‌ها، بی‌نیازی آدمی است.

در پایان خوب است به این نکته اشاره گردد که طبیعت شامل سه عنصر اساسی آب و هوا و خاک حاصلخیز می‌باشد، آب و هوای سالم و زمین حاصلخیز موهبتی خدایی است که تحصیل و نگهداری آن‌ها ضرورت زندگی می‌باشد. به فرموده قرآن آب و خاک، ماده نخست آفرینش انسان‌اند («وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَ صِهْرًا وَ كَانَ رَبُّكَ قَدِيرًا»؛ فرقان (۲۵)، آیه ۵۴؛ «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ»؛ مؤمنون (۲۳)، آیه ۱۲).

پیامبر^۶ فرمودند: «ثَلَاثٌ يَجْلِبْنَ الْبَصَرَ النَّظْرُ إِلَى الْخُضْرَةِ وَ النَّظْرُ إِلَى الْمَاءِ الْجَارِي وَ النَّظْرُ إِلَى الْوَجْهِ الْحَسَنِ؛ (حرّانی، بی‌تا، ص ۴۰۹) سه چیز مایه روشنی دیده‌اند، نگاه به سبزه و به آب روان و به روی نیکو».

حدیثی از رسول خدا^۶ نیز روایت شده که می‌فرمایند: «نگاه کردن به سبزه دیده را روشنی می‌بخشد» (شیبانی، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۵۳۷). و در سخنی دیگر می‌فرمایند: «نگاه کردن به سبزه نشاط‌آور است» (قیومی اصفهانی، ۱۳۸۷، ص ۷۲).

پس حال که ایجاد و حفظ پارك و بوستان و گلستان و فضاي سبز و روان ساختن جوي آب صاف، مطلوب اسلام است نه تنها در ایجاد فضاي سبز و روان ساختن آب جاري نبايد کوتاهي کنند بلکه در حفاظت و نگهداري آن نيز نبايد سستي به خرج دهند.

۵- نتیجه

در نتیجه ادب‌ورزی نسبت به طبیعت باعث افزایش رزق، روزی حلال، توفیق بر اطاعت از فرمان خدا، رضا و خشنودی از آنچه خدا داده است و بی‌نیازی انسان می‌گردد. اینکه چگونه ادب و رزی باعث قناعت می‌گردد، ابتدا باید حرص را تعریف نمود و عوامل گرایش به حرص و مال حرام را بیان کرد و سپس به علاج علمی و عملی آن پرداخت. حدیثی ناب از حضرت رضا^۷ است که آثار قناعت را بیان کرده از قبیل آن آثار افزایش رزق بیان شده است و اینکه روزی تنها مواهب مادی نمی‌باشد بلکه روزی معنوی را نیز در بر می‌گیرد ..

فهرست منابع:

*قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.

*نهج البلاغه، ترجمه صبحی صالح، چاپ اول، قم، هجرت، ۱۴۱۴ق.

الف: کتاب‌های فارسی:

۱. جواد آملی، عبدالله، اسلام و محیط زیست، تحقیق و تنظیم عباس رحیمیان محقق، چاپ اول، قم: اسراء، ۱۳۸۶.
۲. قیومی اصفهانی، جواد، صحیفه الامام رضا^۷، قم: اسلامی، ۱۳۸۷. محمدی، حمید، تفسیر بشری، [بی جا]: دارالذکر، ۱۳۸۱.
۳. مصباح یزدی، محمدتقی، آموزش فلسفه، چاپ هشتم، تهران، شرکت چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۷۸.
۴. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب اسلامی، ۱۳۶۲.

ب: کتاب‌های عربی:

۵. ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغه، چاپ اول، قم: مکتبة آية الله المرعشي النجفي، ۱۴۰۴ق.

۶. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، چاپ چهارم، تهران: دنیای دانش، ۱۳۸۲
۷. حرّانی، حسن بن علی، تحف العقول عن آل الرسول^۶، چاپ دوم، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۶۳.
۸. حمیری، عبدالله بن جعفر، قرب الاسناد، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت:، ۱۴۱۳ق.
۹. دیلمی، حسن بن محمد، ارشاد القلوب فی الصواب، چاپ اول، قم: شریف رضی، ۱۴۱۲ق.
۱۰. زمخشری، محمود بن عمر، الفائق فی غریب الحديث، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۷ق.
۱۱. شیبانی، محمد بن حسن، الجامع الصغیر، بیروت: عالم الکتب، ۱۴۰۶ق. صدوق محمد بن علی، علل الشرائع، چاپ اول، قم: کتابفروشی داورى، ۱۳۸۵.
۱۲. طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، چاپ چهارم، قم: شریف رضی، ۱۴۱۲ق.
۱۳. طبرسی، علی بن حسن، مشکاة الانوار فی غرر الاخبار، چاپ دوم، نجف: المكتبة الحیدریة، ۱۳۸۵.
۱۴. عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر عیاشی، تحقیق و تصحیح هاشم رسولی محلاتی، تهران: مطبعة العلمیه، ۱۳۸۰ق.
۱۵. فتال نیشابوری، محمد بن احمد، روضة الواعظین و بصیرة المتعظین، چاپ اول، قم: رضی، ۱۳۷۵.
۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۱۷. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار، چاپ دوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۱۸. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمة، قم: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۷۲.
۱۹. ورام بن ابی فراس، مسعود بن عیسی، تنبیه الخواطر و نزهة النواظر، چاپ اول، قم: مکتبه فقیه، ۱۴۱۰ق.

ج: سایت:

۲۰. <http://yamahdi-adrekni.mihanblog.com>

